

"COGITO" A VEDOMIE SMRTI

MARIÁN PALEŇČÁR, Katedra filozofických vied FHV UMB, Banská Bystrica

PALEŇČÁR, M.: "Cogito" and the Consciousness of Death
FILOZOFIA 52, 1997, No 8, p. 530

The author examines the noetic legitimacy of human consciousness of the inevitability of death on the background of Cartesian rationality, indicated as "cogito". He shows, that the consciousness of the inevitability of death can be reached neither on the basis of one's own experience of death, because nobody can survive it, nor on the basis of the others' experience of death because inductive judgements are always only probable. The innateness of this idea appears to be impossible because of its intrinsic contradictory character. The author comes to the conclusion that the consciousness of the inevitability of death is either an unjustified prejudice or the "cogito view" is too narrow for a meaningful discussion of this problem.

1. V antropológii sa za jedno z antropín (podstatných znakov, ktoré odlišujú človeka od ostatných živých bytostí) považuje fakt, že človek si uvedomuje svoju smrť. To, samozrejme, neznamená ignorovanie poznatkov zoopsychológie, sociobiológie a etológie o tom, že o smrti vedia aj zvieratá - veď často tušia jej blízkosť a dokonca sa na ňu aj istým spôsobom pripravujú. Zdá sa však, že len človek má vedomie smrti aj vtedy, keď ňou nie je bezprostredne ohrozený, či keď práve nezomiera. Toto jeho vedomie sa pritom nedá redukovať len na epifenomén nevedomého pudu sebazáchovy, ktorý je vlastný všetkému živému. V danej znalosti je, ako sa zvykneme tradične domnievať, navyše prítomný výrazný moment istoty či nevyhnutnosti a tiež všeobecnosti. Konštatujeme to už na úrovni každodenného vedomia. "Proti smrti niet lekára" - tak mieni napr. ľudová múdrosť a naznačuje tým jej definitívnosť a nezvratnosť. Na jej nevyhnutnú a univerzálny charakter upozorňuje zas latinské príslovie - "Vita incerta, mors certissima" ("Život je neistý, smrť celkom istá") - alebo slovenské "Nič nemusím, len zomrieť musím", resp. "Každý sa musí so svetom raz rozlúčiť, čo by mu akým milým bol" či "Kto sa narodil, musí zomrieť". Hromadiť ďalšie príklady je zaiste zbytočné.

O smrti teda zrejme čosi vieme a navyše - ako naznačujú uvedené príklady - tvrdenie o jej existencii považujeme za isté a nespochybniteľné. Až natoľko, že sa chvíľami javí ako trivialita a banálnosť. So smrťou, a teda s vlastnou smrteľnosťou a konečnosťou potom v svojom živote v rôznej miere rábame a fakticky podmieňujeme naše správanie. Ako je známe, v modernej dobe ju - na filozofickej úrovni - považuje Martin Heidegger dokonca za jeden z konštitutívnych znakov ľudského bytia, ktoré je podľa neho (okrem iného) bytím k smrti. Noetickú legitimitu tejto našej "oboznámenosti" so smrťou však na druhej strane akoby vážne spochybňoval postoj, vyjadrený napr. už starým Epikurovým aforizmom, podľa ktorého "... smrť sa nás netýka, pretože keď sme tu my, nie je tu ešte smrť, a keď je tu smrť, nie sme tu už my" ([4], 54). Ak by to bolo tak - a s týmto tvrdením v jeho faktickej doslovnosti sa na pôde logiky a rozumu

dost' ťažko úspešne polemizuje - odkiaľ potom vieme o smrti, ak nie je faktom nášho života, a aký status má za týchto okolností toto "vedenie"? Obhája takéto "vedenie" svoju noetickú legitimitnosť pred súdom "cogito", ktoré je minimálne od čias Descarta a, ako sa zdá, aj napriek pokusom o vypracovanie nových typov racionality stále ešte určujúcim kritériom zdôvodneného a platného poznania?

2. Vedomie smrti (v zmysle uznania jej nezvratnosti, nevyhnutnosti a všeobecnosti) sa môže u jednotlivého človeka konštituovať buď na základe znalosti o jeho vlastnej smrti alebo na základe znalosti o smrti druhého človeka (iných ľudí či vôbec iných živých bytostí), alebo na základe oboch.

Ako viem (a ako teda každý jedinec vôbec vie) o vlastnej smrti? Descartovské "cogito" tu pripúšťa podobne ako pri akomkoľvek inom poznaní v podstate tri možnosti. Buď je toto poznanie vrodené, alebo sa získava dedukciou, alebo sa získava zo skúsenosti ([1], 88-89; [2], 61; [3], 76). Hoci v prvých dvoch prípadoch by išlo o "jasnejšie a zreteľnejšie" poznanie než v poslednom, začneme práve touto možnosťou. Možno poznanie vlastnej smrti získať zo skúsenosti? Vyjdime pritom z fyzicko-biologického chápania smrti, ktoré sa vo všeobecnosti (v každodennom vedomí i v biomedicínskych vedách) považuje za základnú významovú vrstvu inak evidentne nejednoznačného slova "smrť". Ak je teda smrť zánikom organizmu ako celku, trvalým ireverzibilným zastavením všetkého diania v tele [5], a teda udalosťou (alebo sledom udalostí - procesom), pri ktorej prechádzam zo stavu organického do stavu anorganického, nemôže byť - presnejšie "nie je", ako píše Ludwig Wittgenstein - "udalosťou môjho života" ([7], 174). Z logiky veci (z definície "smrti") vyplýva, že s ňou nemôžem mať skúsenosť a moje myslenie (vedomie) nemôže o nej ako o dokonanej vydať svedectvo, pretože v poslednom bode-okamihu daného procesu už nemôže byť prítomné. Vo všetkých predchádzajúcich bodoch (pri zomieraní) síce prítomné môže byť, ale nikdy si tu nemôžeme byť istí, či ide o nezvratnosť, ako je to pri biologickej smrti (t.j. dovŕšenom zomieraní). Preto nemôže žiadne telesné individuum zažiť (čo vlastne znamená prežiť) svoju vlastnú smrť a všetky takzvané svedectvá o vlastnej smrti, napr. u pacientov oživených z klinickej smrti (nezavŕšeného zomierania) a pod., sa týkajú skúsenosti stavu blízkeho (biologickej) smrti - preto je primeraný anglický názov "Near Death Experience" - a nie skúsenosť vlastného stavu smrti (pozri napr. [6]). Moja smrť ako dokonaná môže byť udalosťou, a teda zážitkom iba pre iného človeka (vonkajšieho pozorovateľa), a to v čase, keď mi už túto skúsenosť nemôže sprostredkovať, aj keby sa o to bol usiloval. Skúsenosť (zážitok) mojej vlastnej smrti je takto dvojnásobným protizmyslom. Aby som si svoju smrť uvedomoval, myslel - teda aby som mal o nej evidenciu raz priamo a druhý raz na základe oznámenia iného, musel by som zároveň byť i nebyť, aby tou uvedomovanou udalosťou mohla byť moja vlastná smrť. Vedomie mojej vlastnej smrti sa teda nemôže získať zo skúsenosti. Treba však dodať, že aj keď prípadne pripustíme absurdnú možnosť zažiť vlastnú smrť v poslednom okamihu svojho života, nič sa tým nerieši, pretože to nevysvetľuje známy fakt, že vedomie smrti (smrteľnosti) má každý (resp. väčšina) z nás už dávno pred týmto okamihom. Navyše je tu otázka: "Svedčí fakt, že som zomrel, o tom, že som (raz) musel zomrieť (t.j. o nevyhnutnosti smrti)?"

Rovnako aj ďalšia možnosť - predpoklad vrozenosti vedomia smrti - je zrejme neprijateľná. A to okrem iného z dôvodov podobným tým, ktoré sme už uviedli. Myslieť na smrť či predstavovať si vlastnú smrť (mať vedomie svojho nebytia) je totiž vlastne *contradictio in adiecto*, keďže *cogitatum* - myslené, to, na čo sa myslí, moje nebytie je popretím môjho bytia, implikovaného cez základnú istotu Descartovho "cogito" (Ego cogito, ergo sum). Je "nemožné, aby to, čo myslí, neexistovalo." ([2], 50). Takáto kontradikcia je nemysliteľná a ako taká nemôže byť teda ani vrozená.

Vedomie vlastnej smrti (smrteľnosti) nám teda nemôže byť dané ani na základe skúsenosti, ani ako vrozené. A ako to je s jeho deduktívnym vyvedením? Zdá sa, že jednoduché:

Ak platí, že

A. Všetci ľudia sú smrteľní (t.j. musia raz zomrieť)

a

B. Ja som človek,

potom z toho nutne vyplýva, že

C. Ja som smrteľný (t.j. musím raz zomrieť).

Tento klasický sylogizmus by tak mohol byť zdrojom vedomia vlastnej smrti (smrteľnosti). Pravda, za predpokladu neproblematickosti premís A a B. Platí však skutočne premisa A, tzv. veľká? Ako sme sa k nej vlastne dostali? Ukazuje sa, že problematika vedomia vlastnej smrti v tomto bode nutne prerastá do problematiky vedomia o smrti iných ("všetci ľudia sú smrteľní") a nevyhnutne predpokladá jej riešenie.

3. Musíme teda predpokladať, že vedomie smrti (vrátane vlastnej) získavame v konečnom dôsledku na základe skúsenosti o smrti iných. Udalosťou, a teda predmetom mojej skúsenosti (vedomia) čiže *cogitatum* môjho *cogito* nemôže byť, ako sme videli, moja vlastná smrť, ale iba smrť iného. Iba pri nej môže mať moje vedomie evidenciu prechodu zo stavu organického do stavu anorganického - buď priamo, z vlastného pozorovania, alebo prostredníctvom skúsenosti iných, ktorí mi to oznámia. Usudzoval by som tu asi takto: 1. Keďže zomrel prvý človek, druhý, tretí... až *n*-tý -(premisy), potom všetci ľudia zomierajú a musia zomrieť - (záver); 2. keďže (ako som zistil predtým) zomierajú všetci ľudia a ja som človek (premisy), tak raz zomriem aj ja - musím (záver). Skutočne však musia zomrieť všetci? A skutočne musím zomrieť aj ja? Tu narážame na zradnosť práve uskutočnenej (1) - neúplnej indukcie, ktorou sme dospeli k zovšeobecneniu, že všetci ľudia zomierajú. Ako vieme, táto indukcia nie je logicky validná a nikdy nás nedoviedie k istote či k nevyhnutnej platnosti záveru, ale iba k jeho pravdepodobnosti. To, že doteraz všetci (iní) zomreli, neznamená, že to bude platiť nutne aj naďalej, v budúcnosti - že teda musia zomrieť všetci (a raz aj ja). Podobne to, že doteraz Slnko vždy vyšlo, neznamená, že musí vyjsť aj zajtra. Nič empirické nie je isté a v pravom (logickom) zmysle slova nevyhnutné. Nutný záver by vyplynul iba pri tzv. úplnej indukcii, ktorá je vlastne skrytou dedukciou: zomrel prvý človek, druhý, tretí ... až *n*-tý, pričom počet ľudí je konečný a rovná sa práve *n* (premisy). Potom všetci *n* ľudia musia zomrieť (záver). Keďže zomrel každý z nich, zomreli všetci. Takúto istotu však prakticky nedokážeme získať. Hypoteticky by ju mohol dosiahnuť - predstavme si takúto situáciu - iba posledný (t.j. *n*-tý) žijúci človek

na zemi, ktorý by vedel, že všetci ľudia od prvého až po $n - 1$ zomreli a on je posledný (n -tý) človek konečného počtu ľudí na svete. Či však aj on musí zomrieť a či smrteľnosť teda nutne platí aj pre neho a tak vlastne pre celú konečnú triedu ľudí s počtom n (pre všetkých vrátane neho), to by vedel až po dokonanej udalosti svojej vlastnej smrti. Toho však nemôže byť - ako už vieme - jeho "cogito" svedkom a iný potenciálny svedok už nemôže existovať. Úplnú indukciu by teda v tomto prípade vlastne nemal kto vykonať. A sme tak znova na začiatku - pri probléme vedomia vlastnej smrti. Pohybujeme sa akoby v začarovanom kruhu seba-vedomia "cogito". Pozitívna odpoveď na otázku o možnosti vedomia vlastnej smrti závisí od pozitívnej odpovede na otázku o vedomí smrti iných - až všetkých, a táto zasa od pozitívnej odpovede na otázku o vedomí vlastnej smrti. Ani v jednom prípade sa však očakávanej kladnej odpovede nedočkáme. Zdá sa, že vedomie smrti (vrátane zreteľnej evidencie jej nevyhnutnosti - smrteľnosti) sa u človeka nemôže konštituovať ani na základe vedomia vlastnej smrti, ani na základe vedomia o smrti iných (všetkých) ľudí (či živých bytostí vôbec).

4. Napriek všetkému, čo sme doteraz povedali, má však človek vo vedomí nejakým spôsobom prítomnú ideu nezvratnosti, nevyhnutnosti a všeobecnosti smrti, teda informáciu o tom, že musí zomrieť, informáciu o svojej smrteľnosti. Možno, že táto idea nie je prítomná počas celého priebehu jeho fylogénzy i ontogénzy, možno že nie vždy je rovnako jasná a zreteľná - často ju vytesňuje, ale má ju. Aký charakter má však táto nevyhnutnosť? Logický zrejme nie. Zdá sa, že na pôde "cogito" nemožno smrť poňať ako pozitívnu danosť vedomia - jasne a zreteľne, ako to vyžaduje Descartes, a nemožno zdôvodniť nevyhnutnosť smrti človeka. Bezprostredne sa nám preto ponúkajú dva možné závery. Prvý: smrť nie je nevyhnutná a téza, ktorá to hlása, je ničím nezodpovedaným predsudkom. Druhý: stanovisko "cogito" je pre zmysluplnú diskusiu o probléme smrti vrátane vedomia jej nevyhnutnosti (smrteľnosti) nedostatočné.

LITERATÚRA

- [1] DESCARTES, R.: Meditácie o prvej filozofii. In: Antológia z diel filozofov, zv. 6. Novoveká racionalistická filozofia. Bratislava, Epocha 1970.
- [2] DESCARTES, R.: Princípy filozofie. Bratislava, Pravda 1986.
- [3] DESCARTES, R.: Rozprava o metóde. Pravidlá na vedenie rozumu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954.
- [4] EPIKUROSOV: O šťastnom živote. Bratislava, Pravda 1989.
- [5] Ilustrovaný encyklopedický slovník. III. diel, Pro-Ž. Praha, Academia 1982.
- [6] MOODY, R. A.: Život po živote. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1991.
- [7] WITTGENSTEIN, L.: Tractatus Logico-Philosophicus. In: Antológia z diel filozofov, zv. 9. Logický empirizmus a filozofia prírodných vied. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1969.

Mgr. Marián Palenčár, CSc.
Katedra filozofických vied FHV UMB
Tajovského 40
975 49 Banská Bystrica,
SR